

Burány Judit¹

A test szerepe a Horthy-korszak oktatáspolitikájában

The Role of the Body in Horthy era Education Policy

Absztrakt

*Napjaink globális mozgalma, a testpozitivitás rámutat, hogy a világtörténelem során bizonyos testeket a többinél rendre kevésbé szépnek és értékesnek minősítettek, ami miatt egyesek jogtalan előnyhöz jutottak másokkal szemben. Ez a szemléletmód domi-
nált a 20. századi magyar történelemben is, mind a Horthy-korszakban, mind az azt
követő szocialista évtizedekben. Az ország lakóinak teste egy kollektív testképzetté
állt össze, és a rendszer az állampolgárok testére is kiterjesztette felügyeleti jogát,
azzal szemben elvárásokat támasztott. A Horthy-korszakban ennek oka a vesztes
világháborúban, valamint a hadsereg létszámának maximalizálásában keresendő,
és közvetve az ország morális talpra állásának is részét képezte. A hatalom a magyar
történelem során először arra is rádöbbsent, hogy az iskola, mint intézmény és szintér,
kiváló lehetőség a rendszer ideológiájának megerősítésére. Megjelent az újragondolt,
dán mintát követő testnevelés-oktatás, a militarista színezetű ifjúsági mozgalmak
és egyéb sportkörök.*

Kulcsszavak: test, szimbólum, testnevelés-oktatás, Horthy-korszak, testpozitivitás

Abstract

*The global movement of our time, body positivity, points out that throughout world
history certain bodies have been deemed less beautiful and valuable than others. This
approach dominated 20th century Hungarian history, both in the Horthy era and in the*

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: burany.judit@gmail.com

socialist decades that followed. The bodies of the country's population was assembled into a collective body concept, the system extended its right of surveillance to the bodies of its citizens, and it imposed expectations on them. In the Horthy era, the reason for this was the defeat in the world war and the maximisation of the army's numbers, thus indirectly part of the country's moral recovery. For the first time in Hungarian history, the authorities also realised that the school, as an institution and a stage, was an excellent opportunity to reinforce the ideology of the regime. The physical education was reformed, following the Danish model, militaristic youth movements and other sports circles appeared.

Keywords: body, symbol, physical education, Horthy-era, body positivity

„A tornaszerek jók, de egy jó bajtárs jobb!”²

Bevezetés

A trianoni békeszerződésben 35 000 főben maximalizálták a magyar hadsereg létszámát, eltörölték az általános hadkötelezettséget és a hadosztály-parancsnokságon felül minden olyan szervezet³ működését megtiltották, amely elősegítette volna az újabb háborúba lépés lehetőségének megteremtését. Azok a tisztek, akik nem vettek részt az új hadsereg működésében, nem folytathattak katonai jellegű továbbképzést. A különféle fegyverek mennyiségét és jellegét is korlátozták, a hadsereg feladatkörét pedig az országon belüli rendfenntartásra és a határszolgálatra szűkítették. A katonaiskolák növendékeinek számát a tisztikarban bekövetkezett üresedések számához kellett igazítani, továbbá a sport- és egyéb egyesületek nem foglalkozhattak katonai kérdésekkel. A hazai vezetés azonban mindennek csak látszólag tett eleget, hiszen a két világháború közti politika, a Horthy-rendszer alapvető célja a revízió volt. Megkezdődött az a korszak, amelyet a kutatók a „rejtés időszaként” emlegetnek.⁴

A revízióra való felkészülés színtereként többek között az újonnan alakuló egyesületek és civil szervezetek szolgáltak. Antal István, a Gömbös-kormány sajtófőnöke és későbbi propagandaminiszter úgy tudta, hogy az 1930-as évekre közel 20 000 társadalmi, hazafias és kulturális egyesület létesült, sőt, csak Budapesten ötször annyi működött, mint azt megelőzően a történelmi Magyarország területén.⁵ Dobrovits Sándor ezeket 12 kategóriára osztotta, mint például a dolgozat tárgyát is érintő hazafias, bajtársi és sportegyesületekre.⁶ A teljesség igénye nélkül, a legfontosabbakat említve létrejött a levente- és a hungarista mozgalom, a Honvédcserkész Őrsvezetők Köre, a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete), a KIE (Keresztyén Ifjúsági Egyesület), a cserkészzet, a Szivgárda, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület), a Turul Szövetség, a Foederatio Americana és az Országos Frontharcos Szövetség.⁷

² BUKH 1927: 48.

³ Például a vezérkar működését is megtiltották.

⁴ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum [é. n.].

⁵ GERGELY 2004: 188.

⁶ DOBROVITS 1938: 416.

⁷ KEREPESZKI 2011: 376–382.

Az iskolai testnevelés-oktatás is ennek a folyamatnak a szerves részét képezte. A két világháború közti magyar felfogás összhangban állt a kor nemzetközi szellemi áramlataival, politikai oldaltól függetlenül. A modern korban a tornagyakorlatok rendszerbe foglalása egy jelentősebb katonai vereséghez és a haderő létszámcsökkenéséhez köthető. A 19. század elején, a Napóleon által a poroszokra mért vereség után tűnt fel Friedrich Ludwig Jahn, a torna atyja is. A testnevelés mint tudomány és iskolai tantárgy lehetőséget kínált a visszavágásra, egyben pozitív jövőképet villantott fel, minden esetben az ifjúság rejtett képzésére alapozva.⁸ Ahogy Misángyi Ottó, a Magyar Királyi Testnevelési Főiskola tanára megfogalmazta:

„A testnevelés nemcsak a jelenben, hanem a múltban is emelte a nemzeti öntudatot. Súlyos időkben, az elnyomatás korszakaiban, amidőn akaraterőre és erkölcsi erőre mindennél nagyobb szükség volt, a nemzetek a testnevelésben a lét vagy nem lét tartozékát látták. Nem egy nép merített belőle erőt a történelem folyamán s nem egyszer indított meg felemelkedéshez vezető nemzeti mozgalmakat. Nemzeti jelentősége különösen a világháború után fokozódott, mert benne látták az életerejé teljében elpusztult generációk megfelelő egyedekkel való pótlásának lehetőségét, a testi képességben leromlott lakosság kapacitása fokozásának reményességét.”⁹

A dolgozat célja

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy napjaink egyik vezető, globális trendje, a testpozitivizmus szemüvegén át nézve a Horthy-rendszer az adott keretek között igazságos volt-e az egyénhez, biztosította-e számára a harmonikus és boldog életet, vagy kizsákmányolta őt, és testére is csak úgy tekintett, mint a hatalom eszközére.

Dolgozatom célja kettős:

- Előzetes kutatást kívánok végezni doktori disszertációmhoz a korszak civil és katonai vezetőinek tetoválásokkal kapcsolatos attitűdjéről. Ha megértjük, mit jelentett a test mint jelkép a két világháború közti Magyarországon, könnyebb lesz vizsgálni a tetoválások jelenlétét vagy hiányát az egyes társadalmi mezőkben.
- Be szeretnék kapcsolódni a Horthy-korszak ellentmondásos megítéléséről szóló diskurzusba. Nem egyszerű a mai értékrendből kiindulva eldönteni, hogy egy évszázaddal korábban mi volt helyes vagy helytelen. Ellenben ha egy speciális, szűk területre fókuszálva vizsgáljuk meg a problémát, jelen esetben az egyén testi-lelki jóllétét járjuk körül a testnevelésre vonatkozó elvek tanulmányozásán keresztül, könnyebb elfogulatlan ítéletet mondani. A testpozitivizmus a legfrissebb áramlatok közé tartozik, ráadásul az időn és a földrajzi határon átlépve értékeli a történelmet. Így segítségével szerencsésen – lehetőleg objektíven – elhelyezhetjük a Horthy-korszakot egy jó-rossz skálán.

⁸ LUKÁCS 1965: 28.

⁹ MISÁNGYI 1935: 9.

Források és módszerek

Módszereim között szakirodalmi elemzés, szekunder kutatás, valamint kvalitatív és kvantitatív tartalomelemzés egyaránt szerepel. Ez utóbbi legfőbb tárgya Niels Bukh, az ollerupi testnevelési főiskola igazgatójának 1927-ben magyarra fordított kiadványa, a *Gimnasztika képekben*, amelynek képi anyagát és a képaláírások kulcszavait elemzem. Ezt egészítem ki az 1936-ban kiadott, kétkötetes *Pedagógiai Lexikon* vonatkozó címszavainak vizsgálatával.

Forrásként a kortárs szakirodalom mellett számos, a Horthy-korszakban megjelent könyvet használok fel, amelyek legfontosabb darabja Bohn Ferenc testnevelő tanár 1942-ben megjelent, *A testnevelés története* című összefoglaló munkája. A kortárs kutatók közül Turbucz Dávid 2014-es, *A vezér két teste. A test szerepe Horthy Miklós vezérkultuszában* című tanulmányát emelném ki, amelyben a vezér testének jelképértékével foglalkozott. A testpozitivizmus bemutatásához a téma egyik legnagyobb szakértőjének, Hillary L. McBride-nak a legújabb, 2021-es könyvét, a *The Wisdom of Your Bodyt* (magyarul *A tested bölcsessége*) hívom segítségül.

Röviden a testpozitivizmusról

A *body positivity*, azaz testpozitivitás-mozgalom százéves múltra tekint vissza, de jelenlegi értelmezése a 2010-es évek elején a közösségimédia-platformok megerősödésével alakult ki.¹⁰ A mozgalom hazánkban még nem kapott akkora visszhangot, mint Amerikában vagy Nyugat-Európában.

E társadalmi trend az emberek önelfogadásáról szól, megkérdőjelezve a társadalmak által kitermelt szépségideálokat és az emberi értékek pusztán megjelenésük alapján való hierarchikus besorolását. Fontos hangsúlyozni, hogy létezik egy mainstream vonulata is, amely leginkább a túlsúly propagálásából áll, de a dolgozat a tudományos igényű oldalát kívánja megragadni, miszerint a történelem állandó velejárója volt egyesek testi jellemzők miatti hátrányos megkülönböztetése, amely fakadhatott szexizmusból, rasszizmusból, ageizmusból vagy sovinizmusból, de bizonyos testi betegségek elítéléséből is. A hatalom testük birtoklásán vagy megbélyegzésén keresztül folyamatosan manipulálta az állampolgárokat. Ennek következtében az emberek elidegenedtek saját testüktől, hajlamossá váltak azt (birtok)tárgynak tekinteni, ami folyamatos küzdelemre kárhóztatta – és kárhóztatja ma is – valódi önmagukat, a szellemet. A pszichológus McBride ezt így összegzi:

„Az emberek testtárgyakká redukálódnak, nem pedig testszjektumokká, vagyis mivel képtelenek elhagyni, meghaladni vagy meghódítani rakoncátlan testüket, a társadalmi kontextus egyesek számára azt sugallja, hogy az egyén csupán egy test. Így kevesebbet érnek egy olyan világban, amely nem értékeli a test eredendő jóságát. Ez a hozzáállás azonban egy ravasz csapdához vezet: a test az identitás központi elemévé válik, miközben

¹⁰ CSABAI 2019: 367.

egy olyan társadalmi kontextusban sem képesek meghódítani azt, amely előnyben részesíti a meghódított testet.”¹¹

Magyarán a testpozitivizmus arról szól, hogy az ember újra önmagaként tekintsen saját testére, és ne csak szellemével legyen hajlandó azonosulni. A test nem önmagán kívül manifesztálódó entitás, amelyet neki vagy valaki másnak irányítania, birtokolnia kell. Az ember váljon eggyé testével, ezáltal legyen képes az önfogadó, harmonikus életre, amelyben a legjobbat nyújtja saját magának: a folyamatos önreflexiót, törődést és fejlődést.

Kérdés tehát, hogy a Horthy-korszak ebbe az irányba terelte-e az embereket, vagy a hatalom számára csupán az volt mérvadó, hogy testüket – birtoktárgyként – saját céljaira használja fel, és ennek érdekében törekedett a „tökéletes” fizikumú és esztétikus megjelenésű új nemzedék „kitermelésére”.

A Horthy-korszak testideálja

Nem kérdés, hogy a Horthy-rendszer megalkotta az új, karcsú és izmos nemzedék testi, lelki és erkölcsi ideálképét, amelynek mindhárom területen kimagasló képességekkel kellett bírnia. Ez az ideál meggyőződésem szerint három testnarratíva ötvözéséből született meg.

Időrendben haladva az első a keresztény megtestesülés fogalmának eszményképe. Ennek lényege, hogy míg a testiség alapvetően bűnös dolog – a test az, amely korlátozza a szellemet, bűnre csábít, beszennyezi a lelket –, addig a megtestesülés Krisztus példájából kiindulva nemes és emberfeletti folyamat. Utal arra, hogy Isten saját képmására teremtette az embert, azzal a céllal, hogy képes legyen hozzá hasonlóvá válni. Nem véletlen tehát, hogy a humanizmus szellemi irányzata a reneszánsz idejére eljutott oda, hogy a tökéletes szimmetriát, amelynek mintájára Isten a világot megalkotta, az ember jelképezte. Minden, ami jó és nemes, a testen keresztül képes a földi világban megnyilatkozni, tehát testet ölteni, megtestesülni.¹²

Második összetevőként az antikvitáshoz nyúltak vissza, amikor a test a szépség és tökély szimbólumává vált.¹³ Az ókori Athénban létezett egy nevelési eszme, a *kalokagathia*,¹⁴ amelyet Szolón (Kr. e. 6. sz.) írt le elsőként. Célja a testileg és szellemileg harmonikus ember megvalósítása, ami az erkölcsi jóságot is magában foglalja.¹⁵

A már említett humanizmus időszakára ez a két eszme egyesült, de továbbra is érvényben maradt az a felfogás is, hogy a test legyőzésével emelhető fel a szellem. Megszületett az *athleta Christi* (Krisztus katonája) fogalma. Ezt az elvet a humanizmus továbbgondolta, és általában véve is a nevelés alappillérenek tekintette. A korai polgári forradalmak időszaka megindított egy folyamatot, amelynek hatására a nevelés tudománya is megerősödött, sőt, a pedagógia önálló tudományággá vált. Ezzel együtt

¹¹ MCBRIDE 2021: 39. Az idézet a szerző fordítása.

¹² PÁL-ÚJVÁRI 2005: 474–475.

¹³ Ehhez nagyban hozzájárult az olimpiai játékok bevezetése.

¹⁴ A *kalokagathia* a görög *kalosz* (szép) és *agathosz* (jó) szóból tevődik össze.

¹⁵ BANGHA 1932: 404–405; LUKÁCS 1965: 11–12.

a testnevelés szerepe is nőtt, amivel kapcsolatban elsőként Comeniust érdemes kiemelni, aki 1650–1654 között Sárospatakon élt és dolgozott. Apáczai Csere Jánosnál (1625–1659) is tetten érhető népe műveltté, széles látókörűvé, edzetté, ellenállóvá és erőssé nevelése. Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) szintén az egész nép felmelkedése érdekében dolgozta ki a gimnasztikára vonatkozó nevelési útmutatásait.¹⁶ Ennek az eszménynek a tovább élését 1896-tól egyértelműen segítette az újkori olimpiák felújítása.¹⁷

A Horthy-éra testeszményének harmadik alkotóeleme az ősök tiszteletéig nyúl vissza, amely a törzsi társadalmakra jellemző, és a honfoglalás előtti magyarság körében ugyanúgy élt, mint az Ószövetség zsidó törzseinek mindennapjaiban, az észak-amerikai őslakók hagyományában vagy akár a sintoista világszemléletben. A törzsi társadalmakban a valaha élt elődök haláluk után átlényegülnek, a szakrális értékkel bíró test pedig összekötő kapcsot jelent az ősekkel, biológiailag és szellemileg egyaránt. Turbucz lebilincselően érdekes tanulmányt írt Horthy Miklós, azaz a vezér testének szimbolikájáról.¹⁸ Kifejti, milyen sokat jelentett a propaganda szempontjából, hogy a több száz éves Habsburg-uralom után 1920-ban végre egy magyar ember került az ország élére, aki „test a testből, vér a vérből”, megalapozva azt a nemzeti keresztény eszmét, amely szerint az állampolgárok teste a vezér tükörképe, úgy, ahogyan az emberek Isten tükörképei. Horthy teste tehát a magyarságot jelképezte, a vezér egy volt a nemzettel. Turbucz összeszámolta, hogy 1938-ig – amikor a vezér betöltötte 70. életévét, egyben a Horthy-kultusz elérte csúcspontját – a lapok évente legfeljebb tízszer utaltak a kormányzó testére a fent vázolt módon, ezzel szemben 1938-ban 35-ször, 1941-ben 37-szer, 1943-ban pedig 83-szor a születésnapja alkalmából.¹⁹ Az újságok előszeretettel mutatták be Horthyt vadászat, lovaglás, úszás, tenisz, céllövés, vívás és egyéb sporttevékenységek közben, így az is feltűnik, hogy idős kora dacára kiváló kondícióban volt. Szerencsés véletlen, hogy valóban nem vált betegessé. Bár a modern kor vezérkultuszaiban nem számít hungarikumnak a test jelképértékét felhasználó kapocs kialakítása a vezető és a vezetettek között, azon érdemes elgondolkodni, hogyan nyilvánult meg ez a jelenség a magyar hagyományra épülve, amelyben a középkori *idoneitas*²⁰ is helyet kapott.

Fontos megjegyezni, hogy ez az összetett testi-erkölcsi eszménykép a megelőző történelmi korszakokban elsősorban a fiúkra és a férfiakra vonatkozott. Ezzel szemben a revíziós törekvésben a férfiaknak és a nőknek egyaránt megvolt a maguk szerepe, így a testi megjelenésre és kondicionális képességekre vonatkozó elvárások is mindkét nemet érintették. Ahogy azt látni fogjuk, míg a fiúk testnevelés-oktatása a katonaeletre és a harctéren szükséges képességekre – mint például a sérült bajtárs

¹⁶ Több magyar pedagógus is tanulmányútra ment svájci intézetébe, mint például a Brunszvik nővérek vagy Váradai Szabó János.

¹⁷ Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de ez az eszme az ázsiai kultúrától sem áll távol. A buddhizmus, taoizmus és hinduizmus is magában foglal hasonló gondolatokat, illetve az indiai Bódhidharma szerzetes által Kínában megalapított harcművészet, a saolin kungfu – és az ebből eredő későbbi stílusok is – ezt az ideált teszik követendő példává a mindennapi testgyakorlatok során. Lásd PÁL–ÚJVÁRI 2005: 474–475; ÚJVÁRI 1986: 11; 1989: 11–13.

¹⁸ TURBU CZ 2014: 47–48.

¹⁹ TURBU CZ 2014: 49.

²⁰ A honfoglaló magyarok hagyománya, amely szerint az uralkodónak fizikailag is alkalmasnak kell lennie a vezető szerepre, és amely még az Árpád-korban is érvényben maradt.

cipelése – edzette őket, addig a lányoknak az erős, önálló, de hűséges anya és feleség szerepe mellett²¹ – hiszen a férjük kint lesz a fronton, így egyedül is boldogulniuk kell – az ápolónői feladatokra kellett felkészülniük. Ebbe a sérültek mozgatása ugyanúgy beletartozott, mint az alapvető testápolási ismeretek vagy a nagy fokú lelkiismeret tanúsítása akkor, ha a fronton kellene majd gondoskodniuk a sebesült katonákról, netán a hátszág gyáraiban kellene helytállniuk.

Ez a nőkre is kiterjedő, „modern” szemlélet megint csak nem mondható hazai vívmánynak, mivel a nyugati világban már a 19. században megjelentek a női egyenjogúsági mozgalmak. Az I. világháború egyenesen kapóra jött az egyenlőségi törekvéseknek, mivel a férfiak frontszolgálatára következtében szükségessé vált a nők munkába állása,²² emellett a keresztény egyház is érezte, hogy haladnia kell a korral.²³ Az 1932-es kiadású *Katolikus Lexikon*ban is olvashatjuk, hogy emberi mivoltában és erkölcsileg a nő egyenrangú a férfivel, szociálisan azonban alárendelt.²⁴ Ez utóbbi azért érdekes a dolgozat tárgya szempontjából, mert az általam bemutatott, elemzett szakkönyv képaláírásai és a korszak filmművészete²⁵ által pozicionált női szerep pontosan ezt a kettősséget tükrözi.

A testnevelés szerepe

A vizsgált korszak vezetői a magyar történelemben először felhasználták az oktatást a politikai ideológiák terjesztésére és az ifjúság „megfelelő” szellemében való nevelésére.²⁶ A testnevelés-oktatást is a revíziós célokat szem előtt tartva szervezték meg.

A korszak első kultuszminisztere, Vass József (1920–1922) a középiskolával bezárólag kötelezővé tette a testnevelést, azzal a céllal, hogy megjavítsa a közegészség állapotát és gyarapítsa a nemzet munkaerejét.²⁷ 1925-ben megnyitotta kapuit az első hallgatók előtt a Magyar Királyi Testnevelési Főiskola. Bár ekkor még nem minden felsőoktatási intézmény fogadta a nőket, itt ők is tanulhattak.²⁸

A Vassot követő gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter (1922–1931) a testnevelés céltudatos és egységes irányítása érdekében 1923-ban felállította a testnevelési ügyosztályt, amely kiadott egy országos tantervet. 1928-ban már az egyetemeken és főiskolákon is kötelezővé vált a testnevelésórák tartása. Ez magában foglalta a légoltalmi gyakorlatokat, a kirándulást, a sporttörténeti elmélet oktatását, számos sportág, illetve sportmozdulat alapvető elsajátítását, valamint a testápolást és -gondozást is. Szintén ebben az évben szaklapot indított az Országos Testnevelési Tanács,²⁹ majd 1930-ban Szegeden megrendezték az első Országos Testnevelési Kongresszust.

²¹ PUKÁNSZKY 2006: 146–148.

²² Nemcsak a gyárakban, de az értelmiségi pályán (tanár, hivatalnok) is kipróbálhatták magukat.

²³ PUKÁNSZKY 2006: 153.

²⁴ BANGHA 1932: 418.

²⁵ A Horthy-korszak filmjei közül az ideálisnak tartott női karaktert leghívebben az 1944-es *A gazdátlan asszony* című dráma szemlélteti, Simor Erzs, az egyik legnagyobb korabeli magyar filmszínésznő főszereplésével.

²⁶ Korábban, az 500 éves Habsburg-uralom alatt erre lehetőség sem nyílt volna. Lásd KÁRPÁTI 1993: 26–27.

²⁷ BOHN 1942: 267–268.

²⁸ PUKÁNSZKY 2006: 162–165.

²⁹ 1913–1941 között működött. Lásd NAGY 1992: 145.

Klebelsberg utóda, Hóman Bálint kultuszminiszter (1932–1938 és 1939–1942) idején, 1937-ben összevonták az iskolai és iskolán kívüli testnevelés ügyosztályát, a militarista körök befolyását növelve. Sőt, a háború egyre sürgetőbb döntéseket kikövetelő előretörésével már a középfokú leányiskolákban sem jutottak érvényre a polgári testnevelés szempontjai, a tanárnők fizikai, erkölcsi, nemzeti alkalmasságát kizárólag katonák döntötték el.³⁰ A leventeképzés irányítása 1921–1938 között a honvédelmi ügyekkel együtt átkerült a vallás- és közoktatásügyi minisztérium hatáskörébe, majd 1939-től teljesen a honvédelmi minisztérium vette át a felügyeletét. Ekkor már nem volt szükség a rejtett irányításra, megkezdődhetett a honvédelmi minisztérium nyílt működése.³¹ A honvédelemről szóló tc. II. része alapján a leventemozgalom³² – amely innentől a lányokat is érintette – írásban lefektetett célja lett, hogy „az ifjúságot a hagyományos magyar katonai erényekben való nevelés útján a haza védelmének magasztos feladataira testben és lélekben előkészítse”.³³

Hóman két hivatali ideje között gróf Teleki Pál (1938–1939) viselte a kultuszminiszteri tisztséget. 1938-ban a gimnáziumi tantervben és utasításban három pontban összegezte a fiúk testnevelésének célját:³⁴

- az egész test erejének, ügyességének, edzettségének és szépségének arányos kifejlesztése;
- értékes lelki fejlesztés útján az egységes és összhangzatos nevelés támogatása;
- az egyéni képességek kifejlődésének tervszerű irányítása.

A lányokat illetően hasonló célokat fogalmazott meg, ám hozzátette:

„A testnevelés nem merül ki a testgyakorlásban, hanem magában foglalja a test ápolását és gondozását, valamint a szervezet egységénél fogva az egész ember nevelését is. Munkáját nem tekintheti öncélnak, hanem a nevelés egyik ténykedésének és éppúgy az egészséges, értelmes és erkölcsös ember kiformalására törekszik, mint a nevelésnek többi ága. Felsőbbrendű logikai, etikai és esztétikai értékeket is kapcsoljon hozzá munkájához és gondoskodjék a nemes lelki tulajdonságok fejlesztése útján az egységes és összhangzatos nevelés támogatásáról.”³⁵

Szinyei Merse Jenő (1942–1944) kultuszminisztersége alatt a cserkészmozgalom érthető okokból közeledett a leventemozgalomhoz,³⁶ és megerősödtek az 1939–1940-ig még csak elvétve előforduló leány-leventecsapatok is.³⁷

³⁰ NAGY 1992: 148.

³¹ NAGY 1994: 131.

³² A lányok 10, a fiúk 11–12 éves korukban váltak leventekötelessé.

³³ BOHN 1942: 276.

³⁴ BOHN 1942: 271.

³⁵ BOHN 1942: 272–273.

³⁶ A cserkészmozgalom „felsőbb utasításra történő” militarizálási szándéka a mozgalmon belül vegyes fogadtatásra talált. Lásd NAGY 1994: 81.

³⁷ ÁRVAI 2013; GERGELY-KISS 1976: 217–218.

A forrás, a rejtett üzenet – Niels Bukh: *Gimnasztika képekben* (1927)

A kitűzött célok eléréséhez szükség volt egy megfelelő, követhető mintára, hiszen rövid idő alatt kellett remek eredményt felmutatni. A porossal párhuzamosan fejlődött a svéd és dán rendszer is,³⁸ és a Horthy-éra szakembereinek választása ez utóbbi meghonosítására esett. A korszakban több könyvet lefordítottak magyarra,³⁹ amelyeket Bukh, az ollerupi testnevelési főiskola igazgatója írt. Ennek oka összetett. Egyrészt Szukováthy Imre, a Magyar Királyi Testnevelési Főiskola tanulmányi igazgatója szerint ebben „[...] már sokkal több az elevenség, mozgás, s mivel a mi fajunk karakterének és temperamentumának ez a több életet kifejező gimnasztika sokkal megfelelőbb”.⁴⁰ Másrészt a hazai értelmiség szimbolikus párhuzamot vont a magyar és a dán politikai helyzet között, amikor 1864-ben a dán háborúban csökkent Dánia területe.⁴¹ Megítélése szerint ekkor feltámadt valami a dán nemzetben, hogy ami „kivülről elveszett, belülről pótolják”.⁴² Ezt úgy magyarázták, hogy az önállóság megtartása érdekében más útra kellett lépniük, mint a fegyverek és a háború, morálisan kellett talpra állniuk. Ez a jelképes párhuzam nem mondható alaptalannak, azonban az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez a gimnasztikai rendszer igen kevés tornaeszköz használatát igényelte, és mégis hatékonynak bizonyult, így az anyagi gondokkal küzdő Magyarország számára is elérhető volt.⁴³

A *Gimnasztika képekbent* tartalomelemzésnek vettem alá, mivel az egyfajta kedvcsinálónak szolgált a testneveléstanároknak és az egyletvezetőknek. Ez volt a hazai megjelenésű Niels Bukh-féle sorozat bevezető kötete. Minimális szöveg mellett a könyv nagy része látványos képi illusztrációkból áll, ismertetve, hogy az elhivatott gyakorlás milyen végeredménnyel járhat.⁴⁴ A mű egyik különlegessége, hogy a fiatalok közreműködésével bemutatott gyakorlatok megszügyenítik napjaink hobbitáncosait és -tornászait,⁴⁵ a másik pedig a képaláírásokként megjelenő kísérőszövegek. Ezek a képaláírások többszörös üzenetértékkel bírnak: szó szerint – a konkrét, bemutatott gyakorlatra vonatkoztatva – is értelmezhetők, de átvitt értelemben, szimbolikusan is. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül hozok pár képi (Lásd 1–4. ábra) és szöveges példát.

³⁸ Itt jelennek meg a máig használt tornaszerek, úgymint a bordásfal, a pad, az ugrószekrény és a gerenda.

³⁹ Ezek fordításában kiemelt szerepet játszott Király Dezső testneveléstanár.

⁴⁰ BUKH 1927: 1.

⁴¹ Ez a párhuzam erősen sántít, mivel addig Dániával perszonálunióban létezett az 1964-ben elszakadó Schleswig és Holstein hercegsége. Lásd BĀNLAKY 1928–1942. De nyilvánvalóan a nagyhatalmakkal, azaz Poroszországgal és Ausztriával egyedül farkasszemet néző kis ország romantikája is megihlette a megcsonkított Magyarország értelmiségét.

⁴² BUKH 1927: 1.

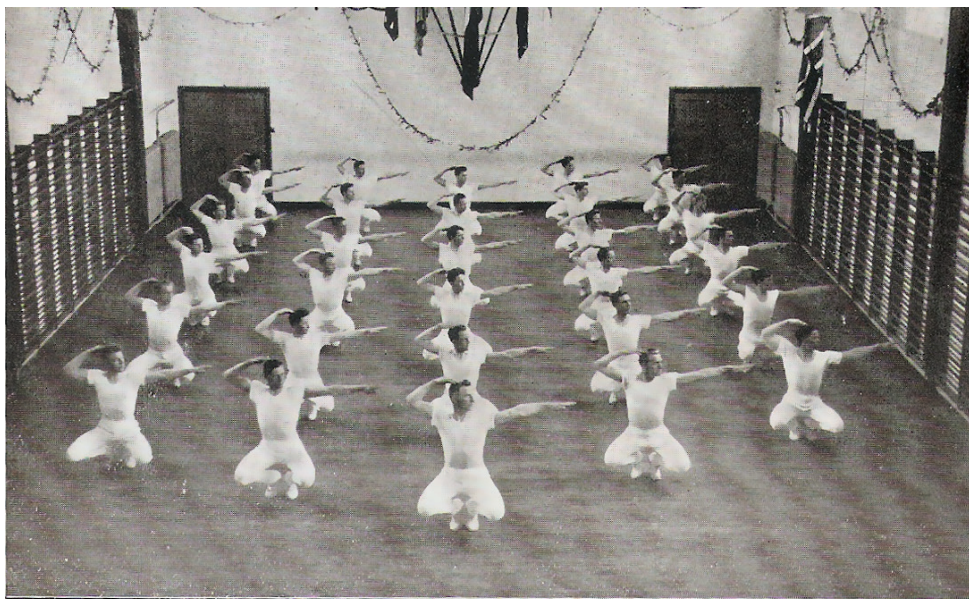
⁴³ BUKH 1938: 1–2.

⁴⁴ A gyakorlatok és edzés módszerek részletes bemutatását Bukh egyéb könyvei szolgálták, mint például a *Niels Bukh-féle alapvető dán gimnasztika vezérkönyve* (1928) vagy a *Dán egyszerű és sportgimnasztika vezérkönyve* (1938).

⁴⁵ A cikket inentől nemcsak történészként, de szakképzett edzőként is írom, aki bő tíz éve foglalkozik a 6–60 év közötti korosztály tánc- és harcművészet-oktatásával.

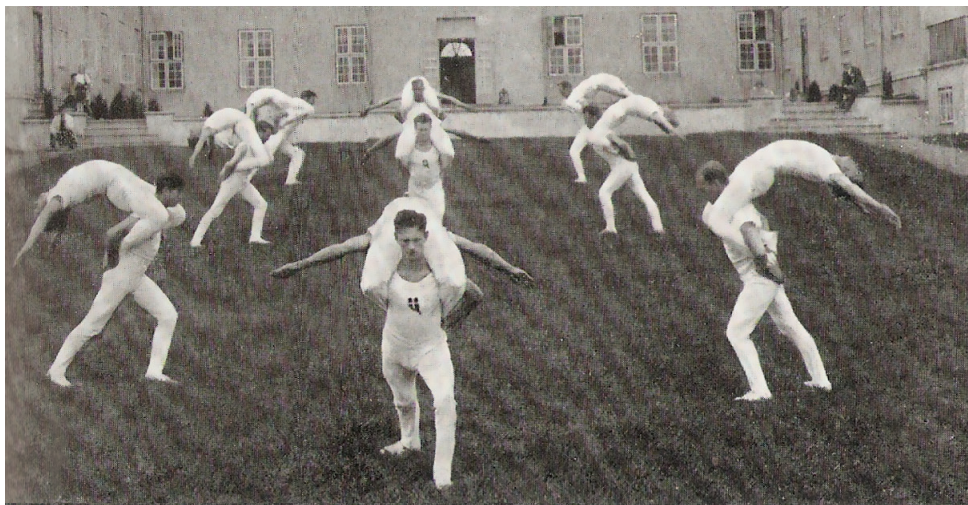

A plasztikai szépség nehéz állásokban jellemről tanúskodik,
Középső sor : terpeszállás oldalt, többi sorok : guggolóállásból lábnyújtás oldalt. Mindegyik gyakorlat összekötve karmozgással.

Egyöntetűség a munkában jóbajtársi lélekre vall.
Guggolóállással egyidejűleg balkarlendítés oldalsó középtartásba, jobbkarlendítés fejtetőre.

1. ábra: Férfi testgyakorlatok
Forrás: BUKH 1927: 26.

Ahol a jóbajtárs erősen tart, ott senki sem fél az eséstől.
Vállonülésből: törzshajlítás hátra és karmelés oldalsó rézsútos magastartásba. A segítő-
társak bal támadóállásba helyezkednek rézsút előre.

2. ábra: Férfi testgyakorlatok II.
Forrás: BUKH 1927: 33.

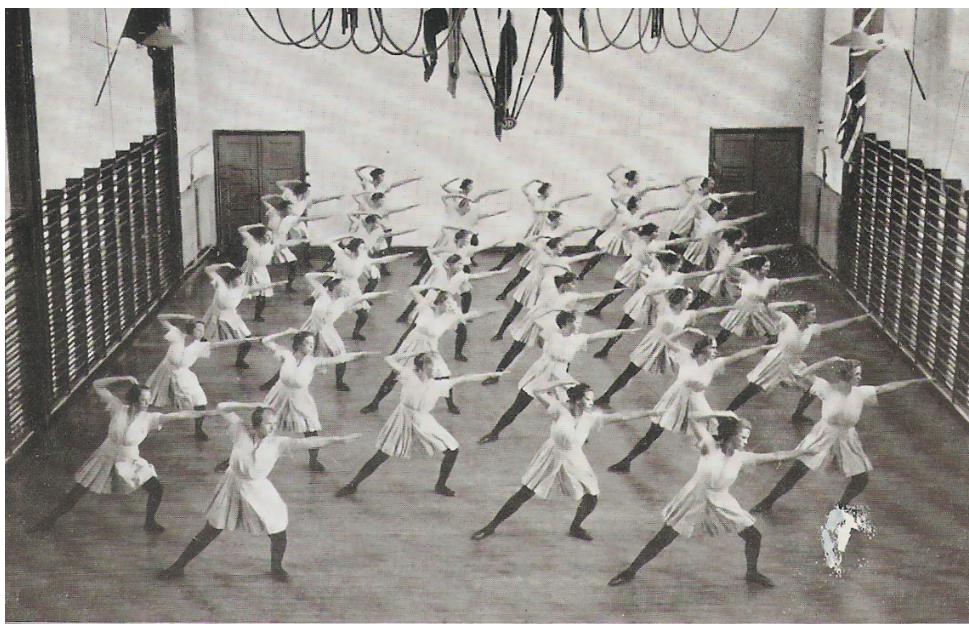

A nő tartása nem csupán gondolatban és eszmében fejezhet ki karcsúságot és tisztaságot,
hanem a test alakjában is.
Változtatott kilépőállás előre és karlendítés oldalsó rézsútos magastartásba.

3. ábra: Női testgyakorlat
Forrás: BUKH 1927: 59.

Míg ezzel erőteljes és értékes aratást.
Jobblábemelés hátra, törzsdöntés előre és karemelés oldalsó középtartásba. Mérlegállás.

Az ifjúság szeret a munkájának nagy célokat kitzütni.
Váltakozott támadóállás oldalt, összekötve kargyakorlattal.

4. ábra: Női testgyakorlatok II.
Forrás: BUKH 1927: 40.

A fiúk képei alatt szereplő képaláírásokból gyűjtött válogatás:

- „A legnagyobb megerőltetés játékká könnyebbül, ha az ifjúság segít egymáson.”⁴⁶
 „Előnyös, ha másokkal együtt hajlítgatjuk magunkat, mert például szolgálhat az ifjúságnak arra, hogy mások előtt is meghajoljon.”⁴⁷
 „Együttműködés által a szépség gyakran nagyobb hatást ér el.”⁴⁸
 „Egyöntetűség a munkában jóbajtársi lélekre vall.”⁴⁹
 „A testen való uralom erőteljes állásokban akaratot és energiát mutat.”⁵⁰
 „Az egyforma arányú nyújtózkodás megköveteli, hogy az egyes az összesség szerint igazodjék.”⁵¹
 „Karcúság és szabadság jusson kifejezésre a cselekvésekben és az állásokban, mert akkor kifejezi a jellemet.”⁵²
 „Ahol a jóbajtárs erősen tart, ott senki sem fél az eséstől.”⁵³
 „Amit mindenki tesz, azt minden egyesnek akarnia kell.”⁵⁴
 „Az akarat csak úgy erősödik, ha mindig nagyobb követelmények elé állítjuk.”⁵⁵
 „Végül a jótartás felismerhető a férfi akaraterejében.”⁵⁶
- A lányok képei alatt szereplő képaláírásokból gyűjtött válogatás:
- „Egészen úgy áll a dolog, mint a szántóföldön. Ha a talajjavítás befejeződött, akkor az egyöntetűség is megvan.”⁵⁷
 „Ismét megszereztük a képességet a szépségre.”⁵⁸
 „Az ifjúság termőföldje feltárja értékeit.”⁵⁹
 „Az értékek jelentkehetnek erőben és kitartásban. [...] Ezen értékek jelentkehetnek még a szabadságban és a hajlékonyságban.”⁶⁰
 „A finom mozdulatokra való képesség az ifjúság termőföldje felett olyan, mint a jó időjárás a szántóföld felett.”⁶¹
 „Csak az önuralomban van meg annak a föltétele, hogy több dolgon uralkodjunk.”⁶²
 „Az alapvető gimnasztika tanítja meg az ifjúságot arra, hogy meghajoljon.”⁶³
 „De az ifjúság azt is tanulja meg, hogy csak olyasmire hajoljon meg, ami ér valamit.”⁶⁴
 „Tanítsa meg az alapvető gimnasztika az ifjúságot arra, hogy alkalmazkodjék.”⁶⁵

⁴⁶ ВУКН 1927: 50.

⁴⁷ ВУКН 1927: 50.

⁴⁸ ВУКН 1927: 48.

⁴⁹ ВУКН 1927: 46.

⁵⁰ ВУКН 1927: 44.

⁵¹ ВУКН 1927: 52.

⁵² ВУКН 1927: 58.

⁵³ ВУКН 1927: 62.

⁵⁴ ВУКН 1927: 64.

⁵⁵ ВУКН 1927: 64.

⁵⁶ ВУКН 1927: 102.

⁵⁷ ВУКН 1927: 66.

⁵⁸ ВУКН 1927: 68.

⁵⁹ ВУКН 1927: 68.

⁶⁰ ВУКН 1927: 70.

⁶¹ ВУКН 1927: 72.

⁶² ВУКН 1927: 84.

⁶³ ВУКН 1927: 84.

⁶⁴ ВУКН 1927: 86.

⁶⁵ ВУКН 1927: 88.

- „De csak annyira alkalmazkodjék, hogy saját egyénisége megmaradjon.”⁶⁶
„Amilyen mértékben érezzük az önállóságot, olyan mértékben fog boldogítani, hogy közösségben működünk.”⁶⁷
„Kezet kézbe téve legkönnyebb felemelkedni.... És magasba szállni.”⁶⁸
„A közjóért végzett munka után hálát érzünk.”⁶⁹
„A nő tartása nem csupán gondolatban és eszmében fejezhet ki karcsúságot és tisztaságot, hanem a test alakjában is.”⁷⁰
„A testtartásban és modorban a jóság és szolgálatkészség juthat kifejezésre.”⁷¹
„De mégis a frissesség, természetesség, jóság, vidámság, nyájasság és szépség az, aminek leginkább örülünk.”⁷²

Ezeket a képaláírásokat elemezve kiolvasható a sorok közül, mit vártak az új nemzedéktől. A fiúkra és a lányokra vonatkoztatva egyaránt előfordulnak a következő kulcsszavak: erő és annak variánsai (életerő, akarat, megerősödik stb.), érték, fejlődés, nemzeti érzület, hit, jövő, szabadság, egészség, tökéletesség, szépség, karcsúság, egyforma/egyöntetű, meghajol, könnyű/könnyebbül, együtt(működés), mindenki és önbizalom. A felsorolt kifejezések közül az erő fordul elő a leggyakrabban önmagában vagy szóösszetételben: 97 képaláírásban összesen 15-ször.

Csak a fiúkat illetően a következő kulcsszavak említhetők: példa, munka, bajtárs, előny, uralom, energia, követel, igazodik, cselekvés, jellem, tenni, követelmény és tartás. Kizárólag a lányokra vonatkozóan pedig a (test)ápolás/gondozás, szántóföld/termőföld, megművelés, képesség, kitartás, hajlékonyság, finomság, alkalmazkodás, egyéniség, mérték, közjó, jóság, hála, eszme, tisztaság, szolgálatkészség, frissesség, természetesség, nyájasság, a butaságtól és tunyaságtól való elfordulás kifejezés tűnik fel.

Összegezve tehát a korszak testnevelése a következő célokat szolgálta:

- a test mindenoldalú és arányos fejlesztése;
- a test erejének, ügyességének, állóképességének fokozása;
- a munkakészség növelése;
- a helyes testtartás, a szép mozgás biztosítása;
- az erő gazdaságos felhasználása;
- az erkölcsi érzék kialakítása, úgymint: lelkiismeret, munka, kötelességtudat, bátorság, önbizalom, önérzet, igazságszeretet, közösségi érzés, akarat, állhatatosság, erős nemzeti szellem, egységes nemzetnevelés.

Ezt támasztják alá a *Pedagógiai Lexikon* azon címszavai is, amelyekben megjelenik a *testnevelés* kifejezés, vagyis a diétetika, edzés, egészségügy, tantárgy, fegyelmi büntetések, gimnasztika és helyes testtartás.⁷³ Továbbá ezt a célt szolgálják – igen

⁶⁶ BUKH 1927: 88.

⁶⁷ BUKH 1927: 90.

⁶⁸ BUKH 1927: 90–92.

⁶⁹ BUKH 1927: 92.

⁷⁰ BUKH 1927: 104.

⁷¹ BUKH 1927: 106.

⁷² BUKH 1927: 110.

⁷³ FINÁCZY–KORNIS–KEMÉNY 1936: 203, 214, 215, 287, 357–359, 422.

látványos, mégis kódolt formában – az általam elemzett Bukh-féle propagandakiadvány képi illusztrációi is.

Néhány hazai szakember egyéni véleménye is összecseng ezzel. Weszely Ödön (1867–1935) egyetemi tanár alapértéknek tekintette az olyan testi értékeket, mint az erő, épség, egészség, ügyesség és szépség, és a testi kultúra feladatát ezek megőrzésében és továbbfejlesztésében látta. Ugyanakkor szerinte a testi nevelés fő szempontja a magasabb rendű szellemi élet.⁷⁴ Imre Sándor (1877–1945) államtitkár, egyetemi tanár a testtudat szerepét hangsúlyozta, és kimondta, hogy „csak az képes közösségben gondolkodni, aki kifejlett személyiség”.⁷⁵ Kornis Gyula (1885–1958) kultuszminiszteri államtitkár, szerzetes és egyetemi tanár azon a nézeten volt, hogy „a test ügyességének és ellenálló képességének növelésével előkészíti az ifjúságot a honvédelemre. A sportember eleve jó katona is. A testi és lelki képességek kölcsönösen támogatják egymást.”⁷⁶ A test edzését ő is a szellem művelése előfeltételének tartotta, de a lelket tekintette elsődlegesnek. Misángyi így foglalta össze a fő csapásirányt: „A közfelfogás a szellem-erkölcsi, nemzeti célkitűzéssel telített testet az állampolgári eszmény elengedhetetlen feltételének, magát a testnevelést pedig a nemzettest egészét átfogó etikai értéknek tartja.”⁷⁷

Értékelés a testpozitivizmus szemszögéből

Meglátásom szerint a dolgozatban egyértelműen bebizonyítottam, hogy a rendszer saját céljaira kívánta felhasználni az állampolgárok testét, és ennek érdekében életük minden területén megjelent, még a magánszférában is. Nemcsak testüket, de szellemüket is uralni kívánta, a közös vér erkölcsi béklyóját nyakukba akasztva, közös morális cél, a revízió irányába „meneteltetve” őket. Ez azonban nem volt egyedülálló jelenség a korszakban, így önmagában ettől a Horthy-rendszer nem válik rosszabbá a környező államok politikai-társadalmi berendezkedésénél, akkor sem, ha a jelen szemszögéből ugyanannyi ellenzője, mint támogatója akad.

Érdemes tehát azt is megvizsgálni, hogy mai szemmel nézve képes volt-e ezzel párhuzamosan törődni az egyénnel, és nem csak – Kristó Nagy István szavaival élve – „[i] gyekeztek »adni« az ifjúságnak, s ellenszolgáltatásként testét-lelkét követelték”.⁷⁸ A válaszom az, hogy ez csak részben igaz. A testpozitivista mozgalom alapelvei mentén haladva az írott források alapján több esetben is dicsérendő példaként tekinthetünk a Horthy-rendszerre.

Egyrészt az egyéni vélemények formájában, illetve a Bukh-féle propagandakiadvány lapjain is többször előkerült az egyéniség és önbizalom fontosságának kiemelése. Ennek kiváló példája az említett Bukh-könyvben szereplő képalírás, hogy bár legyen képes meghajolni az ifjúság, akárki előtt ezt ne tegye meg, csupán az előtt, akit – mérlegelés után – erre érdemesnek tart. Ugyancsak jó példa a már szintén idézett Imre

⁷⁴ BOHN 1942: 294–295.

⁷⁵ BOHN 1942: 296.

⁷⁶ BOHN 1942: 297.

⁷⁷ MISÁNGYI 1935: 41.

⁷⁸ KRISTÓ NAGY 1996: 59.

nézete arról, hogy csak az képes közösségben gondolkodni, aki kifejlett személyiség. Idekapcsolódik az a tény is, hogy a vizsgált időszakban a diáktevékenység ellenőrzésének szempontjai közé bekerült néhány reformpedagógiai elv, miszerint a diákok foglalkoznak-e önállóan az anyaggal, vagy van-e önálló véleményük. Bár konkrét normák még nem léteztek erre nézve, sőt, az érvényben levő utasítások ezt nem is tették mindig lehetővé, a szándék már megjelent.⁷⁹ Ez összecseng a testpozitivizmus üzenetével, miszerint a test nem birtokolható, a test maga az egyén, amely számára az önreflexió nélkülözhetetlen.

Másrészt a rendszer szembement az ageizmusból, szexizmusból vagy testi fogyatékből eredő hátrányos megkülönböztetéssel is, amelyeket McBride mind mint a testtől való elidegenedés lehetséges okát emeli ki.⁸⁰ Az állampolgárok bármely életkorban megtalálhatták a számukra ideális egyesületi keretet. Emellett a testnevelők indítványozták a fogyatékosok testnevelését is, és e célból szorgalmazták, hogy az Országos Testnevelési Tanácsból küldjenek ki egy megfelelő bizottságot az oktatási intézményekbe.⁸¹ Természetesen képmutatás lenne elfeledkezni a rasszizmusból eredő hátrányos megkülönböztetésről a zsidóság kapcsán, ennek a dolgozatnak azonban az a célja, hogy a testpozitivizmus megközelítéséből gyűjtse össze a korszak érdemleges vonásait, az ismert hátrányokat és ellentmondásokat nem tagadva. A szexizmus is egyértelműen tetten érhető a korszakban, az mégis pozitívumként hangsúlyozandó, hogy a testi-lelki ideálra vonatkozó elvárások nagyobb részben megegyeztek a férfiak és a nők esetében, még nélkülözve a szocialista évtizedek túlkapásait. Ezzel bizonyos szemszögből garantálták az egyenlő bánásmódot. Ezt támasztja alá a Bukh-könyv képanyaga, de az összegyűjtött kulcsszavak osztályozása is.

Harmadrészt kiemelném a testideál keresztény megtestesülésre vonatkozó összetevőjét, amelyben a test szakrális mibenléte jut kifejezésre a bűn megtestesülése helyett. McBride könyvében egy teljes fejezetet szentel ennek a gondolatkörnek (9. fejezet: *Szent test: megbékél a test-lélek megosztottság*)⁸² amelynek célja, hogy a test keresztény narratívákban megjelenő, alacsonyabb rendű helyzetét rehabilitálja, új keresztény szemléletű megközelítési módot javasolva, Jézus megtestesülését példaként említve. Bár a Horthy-érában a keresztény nemzeti eszme szellemében több gondolkodónál is megjelent, hogy a fő cél még mindig a szellem vagy lélek felemelése a test edzése által, ebben a kérdésben szabad véleménynyilvánítás rajzolódik ki. A propagált testideál alapvetően a test, lélek és szellem harmóniáját hirdette, kiegészülve a morál fontosságával. Ez a felfogás tökéletesen illeszkedik a testpozitivizmus rendszerébe.

A végére hagytam a számomra mint edző és tánctanár számára legfontosabb érvet: a Bukh-könyvben bemutatott gyakorlatokat a ma embere nem tudja anélkül kivitelezni, hogy azt ne előzné meg egy hosszas, elmélyült gyakorlás.⁸³ Bár száz éve más életkörülmények közt éltek az emberek, így kondíciójuk is eltérő volt, Bukh sem azt kívánja elhithetni, hogy ezek a feladatok már a második alkalommal játszani

⁷⁹ NAGY 1992: 103.

⁸⁰ MCBRIDE 2021: 39.

⁸¹ NAGY 1992: 145.

⁸² MCBRIDE 2021: 209–236.

⁸³ Néhány évvel ezelőtt az egyik ábrán bemutatott gyakorlatot szerettem volna beépíteni egy tánccoreográfiába, ám az évek óta hozzám járó, 20 és 50 év közötti középaladó és haladó tanítványaim bemelegítés után sem voltak képesek a póz felvételére és/vagy kitartására.

könnyedséggel kivitelezhetők. Ehhez olyan gyakorlási folyamatra van szükség, amely során az ember bensőséges kapcsolatba kerül saját testével, kitolja határait, megismeri képességeit. McBride összegzése alapján például akkor beszélhetünk a testet elidegenítő rendszerről, ha a „testünkkel való bánásmód nem azon alapul, hogy mire van szükségünk, hanem azon, hogy másoknak mire van szükségük. Ez megnehezíti szükségleteink azonosítását, kifejezését és azt, hogy bízunk testünkben mint értékes információforrásban.”⁸⁴ Ezek a gyakorlatok egyszerűen nem megvalósíthatók anélkül, hogy valóban bíznánk a testünkben, és ténylegesen olyan mozgáskultúrát sajátítanánk el, amely a mi képességeinket fejleszti, és megtanít saját szükségleteink felismerésére. Tény, hogy ez a hatalomnak is hasznára van, ha azonban rálépünk arra az útra, hogy testünket a kívánt minőségűvé fejlesszük, ez nem képzelhető el anélkül, hogy mi magunk ne fejlődjünk és tanuljunk, ne tapasztaljunk meg a testünkkel való teljes azonosulást, a test, lélek és szellem összhangját, és emiatt ne lennénk büszkék önmagunkra.

McBride találóan fogalmazza meg ezt:

„Az elménk és testünk közötti kapcsolat megtapasztalása mélyen jelentős politikai, kapcsolati, filozófiai, ökológiai és spirituális következményekkel jár. [...] Amikor az én összetört és széttöredezett – ahogy sokunk esetében –, de megkezdődik a töredékek összegyűjtése, és végre elhisszük, hogy hozzánk tartoznak, jónak nevezzük őket, akkor egy politikailag lázadó, spirituálisan erős és orvosbiológiailag gyógyító gyakorlat részesei leszünk.”⁸⁵

Véleményem szerint pontosan ilyen volt a Horthy-korszak a vizsgált terület megközelítéséből: segített az emberek széttöredezett énrészeit összegyűjteni, hogy gyógyulhassanak, de ez a folyamat automatikusan politikai következményekkel is járt, sőt, politikai lázadással is. Minden éremnek két oldala van. Az egyénnek kellett eldöntenie – döntési lehetősége mértékében –, hogy számára ez megéri-e, vagy sem, érdemes-e belevetnie magát a rendszer kínálta (egyben elvárta) lehetőségekbe, vagy „meghúzva magát” igyekezzen nem kitűnni és „csak” átvészelni ezt az időszakot.

Irodalomjegyzék

- A gazdátlan asszony* (1944). Rend. Sipos László. Hunnia Filmgyár – Esperia Film.
- ÁRVAI Tünde (2013): Honleányok. Honvédelmi nevelés és munka a leánylevente-mozgalomban. *Századvég*, 18(2), 23–40. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Szazadvég_2013_68/?pg=24&layout=s
- BANGHA Béla szerk. (1932): *Katolikus lexikon III.* Budapest: Magyar Kultúra.
- BÁNLAKY József (1928–1942): *A magyar nemzet hadtörténelme.* Budapest: Grill Károly. Online: <https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html>
- BOHN Ferenc (1942): *A testnevelés története. Különlenyomat a „Testnevelés” 1941–42. évfolyam számaiból.* Budapest: Stephaneum.
- BUKH, Niels (1927): *Gimnasztika képekben.* Ford. Király Dezső. Budapest: Király Dezső.

⁸⁴ MCBRIDE 2021: 54. Az idézet a szerző fordítása.

⁸⁵ MCBRIDE 2021: 28. Az idézet a szerző fordítása.

- BUKH, Niels (1938): *Dán egyszerű és sportgimnasztika vezérkönyve*. Budapest: Király Dezső.
- CSABAI Márta (2019): Az önellátás kihívásaitól a testpozitív mozgalmakig – a pozitív pszichológia testképei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 74(3), 361–373. Online: <https://doi.org/10.1556/0016.2019.74.3.6>
- DOBROVITS Sándor (1938): Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. *Magyar Statisztikai Szemle*, 16(4), 414–418. Online: www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1938/1938_04/1938_04_0414_0418.pdf
- FINÁCZY Ernő – KORNIS Gyula – KEMÉNY Ferenc szerk. (1936): *Pedagógiai lexikon I.* Budapest: Révai Irodalmi Intézet. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Lexikon_PedagogiaiLexikon_1/?pg=0&layout=s
- GERGELY Ferenc – KISS György (1976): *Horthy leventéi*. Budapest: Kossuth.
- GERGELY Jenő szerk. (2004): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Budapest: Palatinus.
- Hadtörténelmi Intézet és Múzeum [é. n.]: *A trianoni békediktátum katonai előírásai*. Online: <https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-is-kolak-szamarara/a-trianoni-bekeszerzodes-es-annak-hatasai/a-trianoni-bekeszerzodes-es-annak-hatasai-hadszervezet/a-trianoni-bekediktatum-katonai-eloirasai>
- KÁRPÁTI Andrea (1993): Elvek, eszmények, paradigmák a magyar rajztanításban a kezdetektől a hetvenes évekig. *Magyar Pedagógia*, 93(1–2), 19–35. Online: http://digit.bibl.u-szeged.hu/00400/00415/00169/mp_1993_001_002_6043_019-035.pdf
- KEREPEZSKI Róbert (2011): A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In GEBEI Sándor – ifj. BERTÉNYI Iván – RAINER M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger: Líceum, 373–388. Online: www.academia.edu/17221614/A_politikai_és_társadalmi_élet_határán_A_Társadalmi_Egyesületek_Szövetsége_a_Horthy_korszakban
- KRISTÓ NAGY István (1996): Hitler ifjai – Horthy leventéi. *Ezredvég*, 6(6), 59–67. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Ezredveg_1996/?pg=550&layout=s
- LUKÁCS Ernőné főszerk. (1965): *Sport és testkultúra. A tánc. A világ népei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- MCBRIDE, Hillary L. (2021): *The Wisdom of Your Body. Finding Healing, Wholeness, and Connection Through Embodied Living*. Washington: Brazos Press.
- MISÁNGYI Ottó (1935): *A testnevelés jelentősége a közművelődésben*. Budapest: Stephaneum. Online: https://mtda.hu/books/misangyi_otto_a_testnevelés_jelentosege_a_kozmuvelodesben.pdf
- NAGY Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest: Educatio. Online: <https://mek.oszk.hu/08200/08289/08289.pdf>
- NAGY Péter Tibor (1994): *Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon*. Kandidátusi disszertáció. Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága. Online: <http://real-d.mtak.hu/814/1/11756.pdf>
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit (2005): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetem és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi.
- PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest: Gondolat.

- TURBUCZ Dávid (2014): A vezér két teste. A test szerepe Horthy Miklós vezérkultuszában. *BUKSZ*, 26(1), 45–49. Online: <http://buksz.c3.hu/1401/04.2problturbucz.pdf>
- UJVÁRI Miklós (1986): *A délkelet-ázsiai harci művészetek*. Budapest: Ujvári Miklós.
- UJVÁRI Miklós (1989): *Kung fu-technikák és edzés módszerek*. Budapest: Origo-press.

